

VOCABULARY OF SANSKRIT LANGUAGE IN UKRAINIAN LANGUAGE

D. Burba, O. Lokhman

The vocabulary of Sanskrit origin in the Ukrainian language can be divided into two unequal groups: a few words have come to Ukrainian quite a long time ago through a chain of borrowings from one language to another, and much more words borrowed relatively recently directly (or almost so) from Sanskrit. The number of such loan-words is growing, since practically every scientific work devoted to ancient Indian realities, as well as Ukrainian translations of Sanskrit texts, contains certain Sanskrit terms, proper names, titles of treatises and literary works, and geographical names.

In the Russian Empire, the Ukrainian language was systematically wiped out for 200 years and there could be no talk of a truly Ukrainian Indology. At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, the classics of Ukrainian literature Ivan Franko and Lesya Ukrainka transcribed Sanskrit terms and proper names into Ukrainian in some of their works drawing on translations in Western languages. In the 1920^s P. Ritter began to translate ancient Indian works into Ukrainian directly from Sanskrit. However, he and several of his colleagues soon died as a result of communist repression, and the rest were forced to leave Ukraine or abandon the field of Indology. The borrowings from Sanskrit and other Indian languages began to be written in Ukrainian mainly as if they were borrowed from Russian.

The article discusses the recommendations on the modern orthographic transcription of Sanskrit names and terms in Ukrainian, published eight years ago by one of its co-authors, as well as the current state of compliance with those recommendations. The proposed system was put up as a result of long discussions and is largely a continuation of the foundations of Ukrainian transcription of Sanskrit laid by P. Ritter. Phonetic, morphological, and historical principles were taken into account. Reasoned innovations are carefully combined in the proposed transcription system with appropriate conservatism.

Лексику санскритського походження в українській мові можна розділи на дві нерівні групи: нечисленні слова, що доволі давно потрапили до нас через ланцюжок запозичень з однієї мови в іншу, і значно більше слів, запозичених порівняно недавно безпосередньо (або майже так) із санскриту. Кількість запозичень із санскриту зростає, оскільки практично в кожній науковій праці, присвяченій давньоіндійським реаліям, а також в українських перекладах санскритських текстів присутні ті чи інші санскритські терміни, власні імена, назви трактатів і літературних творів, географічні назви.

У царській Росії українську мову системно знищували двісті років, а про дійсно українську індологію не можна було й думати. Наприкінці XIX — на початку XX століття класики української літератури Іван Франко й Леся Українка в деяких своїх працях транскрибували українською мовою санскритські терміни й власні назви, відштовхуючись від перекладів європейськими мовами. У 20-х роках минулого століття П. Г. Ріттер став перекладати давньоіндійські твори українською мовою безпосередньо із санскриту. Однак невдовзі він та кілька його колег загинули в результаті репресій, а решта були вимушені виїхати з України чи полишити терени індології. Запозичення із санскриту й інших індійських мов стали писатися українською переважно так, ніби вони запозичені з російської мови.

У цій публікації йдеться про оприлюднені вісім років тому одним із її співавторів рекомендації щодо сучасної української практичної транскрипції запозичень із санскриту, а також поточний стан дотримання цих рекомендації. Пропонована система стала підсумком тривалого обговорення й значною мірою є спадкоємицею основ української транскрипції санскриту, закладених Павлом Ріттером. При формулюванні правил відтворення санскритських слів засобами української мови бралися до уваги фонетичний, морфологічний та історичний принципи. Обґрунтовані нововведення зважено поєднуються в пропонованій системі транскрипції з доцільним консерватизмом.

Д. В. Бурба, О. О. Лохман

ЛЕКСИКА САНСКРИТСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Санскрит — давньоіндійська літературна мова, що належить до індійської групи індоєвропейських мов. В українській мові є чимало слів, які вражають своєю схожістю із санскритськими. Ось деякі з них: матір (*mātar/mātr*), брат (*bhrātar/bhrātr*), жона (*janī, jānī*), вдова (*vidhavā*), свекруха (*śvaśrū*), брова (*bhrū*), ніс (*nas*), вовна (*ūrṇā*), вовк (*vṛika*), видра (*udra* “водяна тварина”), мишка (*mūṣikā*), полова (*palāva*), місяць (*māsa*), небо (*nabhas*), дим (*dhūma*), роса (*rasā* “волога”), піна (*phena*), гора (*giri*), тло (*tala* “поверхня”) простір (*prastāra* “рівнина”), днина (*dina*), весна (*vasanta*), дім (*dama*), двері (*dvāra*), мед (*madhu*), м’ясо (*māṃsa*), юшка (*yūṣa*), світлий (*śveta*), рудий (*rudhira* “червоний”), легкий (*laghu*), тонкий (*tanu*), сухий (*śuṣka*), новий (*nava*), живий (*jīva*), мертвий (*mṛta*), юний (*yuvan*), два (*dva*), три (*tri*), чотири (*catur*), іти (санскр. *√i*), кашляти (*√kās*), давати (*√dā*), дерти (*√dar/dṛ* “роздирати, розколювати”), дмухати (*dhmā*), пекти (*√pac*), плисти (*√plu*), ліпити (*√lip* “мазати, ліпити”), вертїти (*√vart/vṛt*), сидїти (*√sad*), стояти (*√sthā*), посміхатися, сміятися (*√smi*). Усі ці слова не запозичені українською мовою із санскриту й, тим паче, не запозичені (всупереч віруванням “оріїв”) санскритом із української мови. Вони збереглися в обох мовах із давніх часів праіндоєвропейської мови.

Також в українській мові є деякі слова, що дійсно мають давньоіндійське походження, але потрапили до нас через ланцюжок запозичень з однієї мови в іншу. Наведемо кілька прикладів.

Анілін — від португальського *anil* (“індиго”), з арабського *ан-ніл, аль-ніл*, від санскритського *nīla* (“синій, блакитний”)¹. Від цього санскритського слова походить також перське *nīlak* (“блакитнуватий”), а від його фонетичного варіанта *līlak* — арабське *līlak, lāylak* (“бузок”), а потім — іспанське *lilas*, французьке *lilas*, німецьке *lila* та, зрештою, наше *ліловий*².

Мандарин — через посередництво французької або німецької мови від португальської назви вбраних у помаранчеве державних урядовців феодального Китаю — *mandarin*, від перського *мантрін*, що походить від санскритського *mantrin* (“радник”)³.

¹ *Словник іношомовних слів* (1977), за редакцією О. С. Мельничука, Головна редакція УРЕ, Київ, с. 52.

² Machek Václav (1968), *Etymologický slovník jazyka českého*, Československá Akademie, Praha, p. 333.

Ślawski Franciszek (1970), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Т. IV, p. 257.

³ *Словник іношомовних слів* (1977), за редакцією О. С. Мельничука, Головна редакція УРЕ, Київ, с. 410.

Опал — з німецького *Opál* чи французького *opale* від латинського *opalus*, яке через грецьке *ὀπάλλιος* зводиться до санскритського *upala* (“камінь”)⁴.

Рис — через російське й польське посередництво слово запозичене із середньовісньонімецької мови (*rīs*), походить від італійського *riso*, яке через середньолатинське *oгуza* зводиться до грецького *ὄρυζα*, а це останнє через іранське посередництво (афганське *vrižē*) — до санскритського *vṛīhi*⁵.

Цукор — запозичене з німецької мови через посередництво польської. Німецьке *Zucker* походить від італійського слова *zucchero*, що виникло із середньолатинського *succarum*, яке через арабське *sūkkar* та перське *shākār* зводиться до санскритського *śarkaṅā* (“галька, ринь, пісок; цукор-пісок”)⁶.

Ці слова сприймаються як українські, їх написання усталене й не потребує апелювання до санскриту. Проте в українській мові є ще один клас слів санскритського походження — ті, що не так давно потрапили в нашу мову безпосередньо (або майже безпосередньо) із санскриту: *аватар*, *брагман*, *варна*, *карма*, *магараджа*, *мая*, *нірвана*, *пракрит*, *сандгі*, *сансара* тощо. Практично в кожній науковій праці, присвяченій давньоіндійським реаліям, а також в українських перекладах санскритських текстів присутні ті чи інші санскритські терміни (філософські, медичні, військові та інші), власні імена, назви трактатів і літературних творів, географічні назви. Кількість запозичень із санскриту зростає, і проблема відтворення санскритських слів засобами української мови є актуальною.

Хоча професійний інтерес українських вчених до Індії взагалі та до санскритських текстів зокрема має стовосьмидесятирічну історію⁷, в українському написанні слів, запозичених із санскриту або інших мов Індії, досі спостерігається значний різнобій. Часто просто копіюється російське написання, яке саме по собі є недосконалим⁸, причому нерідко порушуються норми української орфоєпії. Інші автори, зважаючи на те, що українська мова фонетично багатша за російську, намагаються використати можливості української мови для більш точного відтворення звучання санскритських слів, але не завжди роблять це вдало. Навіть у межах одного збірника чи номера журналу в статтях, написаних різними авторами, індійські запозичення можуть передаватись по-різному. Такий стан речей має свої об’єктивні причини: у Радянському Союзі наприкінці 1930-х років НКВС знищило українську індологію, яка почала відновлюватися лише через півстоліття⁹. Однак і через 35 років після проголошення Україною незалежності стан уніфікації написання запозичень із санскриту не такий, яким мав би бути.

⁴ Holub Josef, Lyer Stanislav (1967), *Stručný etymologický slovník jazyka českého*, Státní pedagogické nakl., Praha, p. 345.

⁵ Шелудько Дмитро (1931), “Німецькі елементи в українській мові”, *Збірник комісії для дослідження історії української мови*, Том 1, Друк. Укр. Акад. наук, Київ, с. 45.

Младенов Стефан (1941), *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*, Кп-во Kh. G. Danov, София, с. 561.

⁶ Шелудько Дмитро (1931), “Німецькі елементи в українській мові”, *Збірник комісії для дослідження історії української мови*, Том 1, Друк. Укр. Акад. наук, Київ, с. 53.

⁷ Завгородній Ю. Ю (2013), *Рецепція індійської філософії в Україні. Лінія Вед (1840–1930-ті рр.)*, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Київ, с. 21.

⁸ Деякі недоліки породжені принциповими обмеженнями російської мови (від яких вільна українська мова), тоді як інші мають історичне походження.

⁹ Завгородній Ю. Ю (2013), *Рецепція індійської філософії в Україні. Лінія Вед (1840–1930-ті рр.)*, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Київ, с. 43.

Сьогодні в Україні можна виокремити дві головні системи практичної транскрипції санскритських власних і загальних назв: адаптовану російську (коли санскритські слова пишуть українською мовою так, ніби вони запозичені з російської мови) і сучасну українську транскрипцію, запропоновану одним із співавторів цієї доповіді після обговорення з мовознавцями, а також фахівцями з інших галузей науки та аматорами, яким доводиться вживати у своїх публікаціях запозичення із санскриту. Стаття “Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові”¹⁰ була опублікована 2018 року в першому номері журналу “Східний світ” Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ. При формулюванні правил відтворення санскритських слів засобами української мови автором урахувалися фонетичний, морфологічний та історичний принципи, однак визначальними були санскритська й українська фонетика та український правопис. У другому номері журналу за 2020 рік з’явилася стаття цього ж автора “Практична українська транскрипція власних назв та термінів мови гінді: відмінності від транскрипції санскриту”¹¹. Запропонована система транскрипції значною мірою є продовженням основ української транскрипції санскриту, закладених “батьком української індології” — Павлом Рітгером. У розділі “Санскрит” сайту “Український індолог” працює конвертор, ввівши у віконечко якого санскритське слово, можна одразу отримати його українську транскрипцію¹². Крім цих двох систем транскрипції (адаптованої російської та послідовно української) на практиці часто можна зустріти застосування їх суміші.

1. Санскритські фонетика, графіка, орфографія

Вчені Давньої Індії створили вражаючі за своєю повнотою граматичні трактати. У наш час вимова санскриту в різних школах і регіонах Індії має певні відмінності, тому класична вимова реконструюється на основі давньоіндійських фонетичних описів та деяких непрямих джерел. Орфографія санскриту є фонетичною — у ній графеми відповідають фонемам, тобто в санскритському правописі реалізовано принцип “як вимовляється, так і пишеться” (і навпаки). Завдяки цьому стандартна наукова транслітерація санскриту латиницею з діакритичними знаками є водночас фонетичною транскрипцією.

Найпоширеніший алфавіт для запису санскриту — письмо деванагарі (devanāgarī), яким користуються також у мові гінді та ще декількох сучасних мовах Індії. Для відтворення санскритських слів літерами інших алфавітів застосовуються дві різні системи: транслітерація й практична транскрипція (хоча останню теж іноді називають транслітерацією, що інколи призводить до плутанини). Транслітерація — заміна літер однієї писемності літерами іншої писемності незалежно від їхньої вимови. У паперових наукових публікаціях зазвичай використовують транслітерацію латинкою IAST (International Alphabet of Sanskrit Transliteration). Оскільки літер у санскритському алфавіті значно більше, ніж у латинському, у IAST вживають літери з діакритичними знаками та диграфи (сполучення двох літер). Щоб позбутися потреби в спеціальних літерах, були створені зручні для Інтернету системи ITRANS, Harvard-Kyoto тощо, у яких малим і великим літерам надається різне фонетичне значення, а діакритичні знаки або не використовуються

¹⁰ Бурба, Д. В. (2018) “Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові”, *Східний світ*, № 1 (98), с. 104–122. doi: 10.15407/orientw2018.01.104.

¹¹ Бурба, Д. В. (2020), “Практична українська транскрипція власних назв та термінів мови гінді: відмінності від транскрипції санскриту. *Східний світ*, № 2 (107), с. 113–126. <https://doi.org/10.15407/orientw2020.02.113>.

¹² Конвертор “Транслітерація → практична транскрипція”, режим доступу: <https://indology.ho.ua/converter-t.html>.

зовсім, або стоять не над чи під літерою, а поруч із нею. В Україні неоіндуїсти та подібні до них групи у своїх виданнях, розрахованих на нефахівців, часто користуються кириличною калькою з IAST.

На відміну від транслітерації, практична транскрипція — це запис іншомовних слів засобами національного алфавіту з урахуванням їхньої вимови¹³. Різницю між транслітерацією й транскрипцією продемонструємо наочно на прикладі англійських слів *Yankee* та *sight*. Транслітерація українською кирилицею — *йанкеє, сігт*; українська транскрипція — *янкі, сайт*. Однак, на відміну від тих мов, у яких написання може суттєво відрізнятися від вимови, у санскритському письмі кожна фонема позначається окремою літерою. З усіх алфавітів світу лише в санскритському алфавіті (та в алфавітах, базованих на ньому) літери розташовані не у випадковому порядку, а на основі майже бездоганної класифікації фонем.

Голосні звуки санскриту: अ *a*, आ *ā*, इ *i*, ई *ī*, उ *u*, ऊ *ū*, ऋ *r̥*, ॠ *r̄*, ऌ *l̄*, ए *e*, ऐ *ai*, औ *o*, औ *au*

Приголосні звуки наведені в Таблиці 1 (вірама¹⁴ опущена, щоб не захарашувати клітинки).

Таблиця 1. Приголосні санскриту

	Шумні зімкнені				Сонанти		Шумні фрикативні	
	глухі		дзвінкі					
	непридихові	придихові	непридихові	придихові	носові	неносові	глухі	дзвінкі
Гортанні							ः ḥ	ः h
Задньо-язикові	क k	ख kh	ग g	घ gh	ङ ṅ			
Палатальні	च c	छ ch	ज j	झ jh	ञ ñ	य y	श ś	
Церебральні	ट ṭ	ठ ṭh	ड ḍ	ढ ḍh	ण ṇ	र r	ष ṣ	
Зубні	त t	थ th	द d	ध dh	न n	ल l	स s	
Губні	प p	फ ph	ब b	भ bh	म m	व v		

Носовий призвук після голосного (який позначається крапкою над верхньою горизонтальною лінією) у транслітерації передається літерою *m* (або *m̄*). У деяких рукописах перед *k* чи *kh* пишеться не *ḥ* (*visarga*), а особливий значок (*jihvāmūlīya*; у транслітерації IAST — *ḥ*) на позначення глухого задньоязикового фрикатива, а перед *p* чи *ph* — значок (*upadhmanīya*; у транслітерації — *ḥ*) на позначення глухого губного фрикатива (і тоді в передостанньому стовпчику таблиці заповненими виявляються всі клітинки).

¹³ Кочерган М. П. (2001), *Вступ до мовознавства*. Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів, ВЦ “Академія”, Київ, с. 145.

¹⁴ Вірама ставиться внизу після знака на позначення приголосного як свідчення того, що там немає *a*, наприклад: क̄ (ka) і क̄ (k).

Частина звуків санскриту більш чи менш подібна до відповідних звуків української мови, тоді як інші є для нас доволі екзотичними.

2. Екзотичні особливості фонетики санскриту

Дифтонги. У літературній українській мові немає фонологічних дифтонгів. Санскритські дифтонги *ai*, *au* прийнято передавати українськими буквосполученнями *ай* (наприклад: *caitra* — *чайтра*) і *ау* (але після м'якого приголосного — *йй*, *яу*). У ході обговорення пролунала пропозиція передавати *au* перед приголосним і на кінці слова як *ав* — подібно як у словах *автомобіль*, *лавра*, що походять із давньогрецької й латинської мов, чи в легалізованому “Українським правописом 2019”¹⁵ орфографічному варіанті *авдиторія*. Але санскритський правопис врегульовує це питання прямо протилежним чином: *au* автоматично переходить в *āv* перед будь-яким голосним, наприклад: *tau + ubhau = tāv ubhau* (“вони обидва”). Неважко почути, що відома мантра (“священний” склад) *Аум* (*aum*) звучить подібно до [ом], але аж ніяк не до [авм]. Тому ми дотримуємося параграфу 131 “Українського правопису 2019”, згідно з яким “Буквосполучення *au*... передаємо через *ау*”, наприклад: *kaumudī* (*kaumudī* “місячне світло”).

Довгі й короткі голосні. В українській мові довгими є наголошені голосні, тоді як у санскриті довжина голосного не прив'язана до наголосу (наприклад, *dhātār*¹⁶, *purāstāt*), позначається на письмі й може мати смислорозрізнявальне значення. Наприклад, коли в імені Васудева перший звук [a] короткий (*vasudeva*), то це ім'я раджі, а коли довгий (*vāsudeva*) — то це ім'я його сина, Кришни. Ідея позначати довгі санскритські голосні подвоєнням відповідних літер не видається доброю. Хоча в СРСР така транскрипція застосовувалася для тамільської мови, а також подвоєння голосних літер калькувалося з власних назв таких мов, як, наприклад, нідерландська чи фінська, у питомих українських словах довгий голосний звук не позначається подвоєнням літери¹⁷, і тому пересічний читач сприймає дві літери як ознаку двох складів (як у слові *позаатмосферний*). До прикладу, фінське прізвище Куусінен українці схильні читати як Ку-усінен (а не [ku:sinen]). Якщо передати назву *bhagavadgītā* як “Бгаґавадгіітаа”, її читатимуть не як п'ять, а як сім складів: [бга-га-вад-гі-і-та-а]. До того ж ні в російській мові, ні в українській немає традиції подвоєння літер для передачі довгих голосних санскриту. У тих випадках, коли нерозрізнення в транскрипції довгих і коротких голосних може призводити до неоднозначності, очевидно, слід додавати в дужках чи в примітці до транскрибованого кирилицею слова точну транслітерацію латиницею з діакритичними знаками, наприклад: *māla* (*māla* “гірлянда”); *māla* (*māla* “ліс”); *māla* (*māla* “бруд”).

Така сама проблема може виникати через те, що крім зубних *ḍ*, *ṭ* у санскриті є ще й відповідні **церебральні приголосні**. В українській транскрипції, як і в російській, вони не розрізняються, наприклад: *niṭha* — це “п'єдестал” (*ṛiṭha*) або “питво” (*ṛiṭha*).

¹⁵ *Український правопис* (2019), Видавництво “Наукова думка”, Київ.

¹⁶ У тих словниках, де для узагальненого позначення коренів та афіксів береться слабка форма *ṛ*, це слова пишеться як *dhātṛ*.

¹⁷ Для позначення подовженої вимоги вигуку між повторюваними літерами ставиться дефіс, наприклад: “А-а-а!”

Складотворчі r, l. Наступна відмінність фонетики санскриту від фонетики української мови — наявність складотворчих *r, l* — як у чеських словах *prst, Plzeň*¹⁸. У чеській скоромовці *strč prst skrz krk* (“штрикни палець крізь шию”) немає жодного голосного, окрім складотворчого *r*. Чеською можна писати ім’я популярного індійського бога як *Kṛṣṇa*. Надходили пропозиції передавати в українській транскрипції *r/ṛ* теж просто українським *p*, наприклад: *Кришна* (*kṛṣṇa*). Проте в українській мові складотворчого [r] вже немає, через що односкладове санскритське слово з *r*, на кшталт *pṛc* (ṛc “гімн”), ніхто прочитати не зможе. Немає такого звука й у сучасних індійських мовах. У мові маратхі замість нього вимовлять склад [ru] (наприклад, [крушна]), а в записі мови гінді латиницею його передають буквосполученням *ri*, причому в підручниках зазначається, що тут латинська літера *i* читається як щось середнє між нашими [i] та [и]. У мові малайлам ім’я згаданого бога звучить як [кришнан], і в українській мові теж найприродніше передавати санскритський складотворчий звук [r] складом [ри]. Тобто ми пишемо “Кришна”¹⁹ (*kṛṣṇa*). Це близько до санскритської вимови й прийнятно для мови гінді. При обговоренні висловлювалася думка, що, можливо, фонетично правильнішим було б написання “Киршна”, але таке нововведення видається занадто радикальним.

Придихові приголосні. Ще одна серйозна відмінність санскриту від української мови — придихові приголосні. На санскриті вони називаються *мага-пра́на* (*maḥā-prāṇa* досл. “багато повітря”) і відрізняються від відповідних непридихових тим, що головний проривний елемент супроводжується тут слабким звуком на кшталт англійського *h* — глухим після глухого головного елемента й дзвінким після дзвінкого. Тобто придихові вимовляються так, як відповідні непридихові, але супроводжуються видихом. Кожний придиховий є одною фонемою, але в транслітерації до літери на позначення непридихового умовно додають ще одну літеру (тобто вони позначаються диграфами): *bh, dh, ḍh, jh, gh* (дзвінки) й *kh, ch, th, ṭh, ph* (глухі). Індоевропейські придихові проривні (зімкнені) ще в спільнослов’янській мові на ранньому етапі її розвитку, а можливо навіть у період балто-слов’янської єдності, змінились у звичайні проривні приголосні²⁰, але в санскриті відрізнення придихових від непридихових має смислорозрізнавальне значення, наприклад: *ḍgatu* (*dhātu* “тканина організму”) й *datu* (*dātu* “частина, частка”). Глухі придихові приголосні *kh, ch, th/ṭh, ph* українською передаються так само, як російською: *кх, чх, тх, пх*. Це виправдано, оскільки український [x] глухий, а буквосполучення *кх, чх, тх, пх* українському мовцю знайомі, наприклад: *вакханалія, чхати, тхір, пхати*. А от для дзвінких придихових українська мова надає можливості, відсутні в російській, оскільки в нас є літера на позначення дзвінкого [Г_{укр}] — *г*. Тому Леся Українка передавала *bh, dh* як *бг, дг* (*Магабгарата, Сіддгарта*)²¹, і так само робив Іван Франко, пишучи (у 1910 році) *Бгагавата* в “Короткому нарисі істо-

¹⁸ “The vowel *r* is simply a smooth or untrilled *r*-sound, assuming a vocalic office in syllable-making as, by a like abbreviation, it has done also in certain Slavonic languages” (Whitney William Dwight (1879), *A Sanskrit grammar including both the classical language, and the older dialects, of Veda and Brahmana*, Breitkopf und Härtel, Leipzig, p. 10).

¹⁹ Білоруською мовою також пишуть саме “Крышна”.

²⁰ Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. (1979), *Історія української мови. Фонетика*, Видавництво “Наукова думка”, Київ, с. 78.

²¹ Леся Українка (2021), “Стародавня історія східних народів. Історія індусів”, *Повне академічне зібрання творів у 14 томах*, Том 10, коментар: Олена Огнева, Віталій Приймаченко, Олена Романова, Дмитро Бурба, Антоніна Радько, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк.

рії староіндійського (санскритського) письменства”²². Андрій Ковалівський у примітках до перекладених Ріттером віршів Бгартригарі (bhartṛhari) зазначив: “вірніше *Бгартргарі*” (а не *Бхартрхарі*)²³. У виданні “Панчатантра: П’ять кошків житейської мудрості. Шукасапаті: Сімдесят оповідок папуги”²⁴ (1988 рік) *бг* і *дг* вжиті кількасот раз. У “Міфах давньої Індії”²⁵ С. І. Наливайка (1992 рік) теж усюди вже *бг* і *дг* (наприклад: *Прабгаваті, Прабгаса, Дгітара-штра*). У посібнику з мови гінді С. Наливайка²⁶ також сказано, що *h, bh, dh* вимовляються як *г, бг, дг*. Таким чином, питання з *бг* і *дг* можна вважати вирішеним. Не є проблемою й написання дзвінкого *jh* (яке зустрічається значно рідше) як *джг*, оскільки таке поєднання букв українській мові теж не чуже: *джгут* (як і *обгортка, підготувати*). Тобто це написання можна вважати традиційним для української мови, і воно майже не викликає заперечень. Але багато суперечок пов’язано із дзвінким придиховим звуком [g^h]. Деякі автори (особливо ті фахівці, які здобували освіту в російських навчальних закладах) за звичкою передають його так, як пишуть російською: *гх*. Однак українські звуки [г] і [х] дуже погано сполучаються між собою (їх важко вимовити разом), і в українській мові буквосполучень *гх* або *хг* не зафіксовано²⁷. Щоб відтворити російську вимову, треба було б написати *гх*. Поте таке сполучення звуків, окрім того, що теж не властиве українській мові, ще й буде ближчим до глухого придихового звука [k^h], оскільки [х] є глухим звуком. При формальному підході передавати санскритський дзвінкий придиховий звук [g^h] треба було б українськими літерами *гг*²⁸, але таке буквосполучення абсолютно не властиве українській мові. Коли пересічна людина, яку не вчили вимовляти санскритські придихові звуки, стикається з *гг*, вона впадає в стан, схожий на ступор, не знаючи, як це прочитати, оскільки жодного слова з таким поєднанням букв в українській мові немає²⁹. Отже, для передачі санскритського звука [g^h] залишається один варіант: писати просто українську літеру *г*. Прикметно, що саме так пише своє прізвище викладачка Києво-Могилянської академії Мрідула Гош. Пані Гош (яка вільно володіє українською мовою), зазначає: “Мені здавалося і здається, що саме українська літера *г* відповідає звуку, що транслітерується англійською як *gh*. Тому я завжди пишу *Гош*, відмовляюся писати *Гхош* українською. *Гхош* — російський варіант написання мого прізвища. *Ггош* може бути невдалою транслітерацією, у якій відчувається вплив російської та англійської — спокуса використати дві літери: *г* та *г*”. Пані Гош звертає увагу на те, що індійський звук, який у транслітерації латинкою передається диграфом *gh* — це не звуки [г] і [г], які вимовляються послідовно, а один звук. При вимові придихових звуків артикуляція звука й видих відбу-

²² Іван Франко (1983), *Зібрання творів у 50 томах*, Том 38, Видавництво “Наукова думка”, Київ, с. 476.

²³ *Антологія літератур Сходу* (1961), упорядкування, вступ. ст. та прим. А. Ковалівського, Видавництво ХДУ, Харків, с. 416.

²⁴ *Панчатантра: П’ять кошків житейської мудрості. Шукасапаті: Сімдесят оповідок папуги* (1988), перекл. із санскриту Ігоря Серебрякова і Тамари Іваненко, Видавництво “Дніпро”, Київ.

²⁵ Наливайко С. І. (1992), *Міфи давньої Індії*, Видавництво “Веселка”, Київ.

²⁶ Наливайко С. І. (1977), *Навчальний посібник з мови хінді*, Університет імені Тараса Шевченка, Київ.

²⁷ Перебийніс В. С. (1970), *Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови*, Видавництво “Наукова думка”, Київ.

²⁸ Оскільки літера *г* була вилучена комуністами з українського алфавіту, А. Ковалівський у передньому слові до “Антології літератур сходу” (Харків, 1961) передав санскритське *gh* як *кг*, взявши найближчий до [г] звук [к]. Але варіант *кг* [kh] для транскрипції *gh* теж не видається прийнятним.

²⁹ Можливо, такий психологічний стан посилюється тією обставиною, що в українській мові подвоєнням приголосних позначається подовження приголосного звука, а тут (наприклад, в імені Ггатоткача), ми маємо дві майже однакові літери, яким відповідають зовсім різні звуки.

ватися одночасно. Якщо написати українською, наприклад, *мега* (megha), то ми отримаємо в середині слова два приголосних звуки: *меґ-га*, тоді як у санскриті там один (me-g^ha)³⁰, який у міжнародному фонетичному алфавіті позначається символом *g^h*, де ^h є фактично діакритичним знаком. Славнозвісний санскритолог Франц Боп використовував із цією ж метою розвернутий апостроф: meḡ'ā³¹. Тому, зважаючи на те, що поєднання літер *гз* не властиве українській мові, ми вважаємо, що використання *г* на позначення санскритського звука [g^h] є найбільш прийнятним варіантом української транскрипції. Саме так цей звук традиційно передається в назві гірських хребтів Західні Гати й Східні Гати (гінд. ghāṭa від санскр. ghaṭṭa “сходи”).

На жаль, подібно як нерозрізнення в українській практичній транскрипції церебральних і зубних приголосних, а також коротких і довгих голосних може призводити до появи омонімів, породжувати їх (хоча й із невеликою імовірністю) може й використання української літери *г* для позначення санскритського придихового звука [g^h], оскільки в українській транскрипції цією літерою передається також санскритський звук, який у транслітерації латинкою позначається літерою *h*³², що в російській транскрипції передається літерою *х*.

3. Глотковий h

Насправді в основах санскритських слів (а не в їхніх відмінкових закінченнях) зустріти глухий звук, подібний до нашого [x], можна хіба що в слові *духха* (duḥkha “страждання”), а також у ще кількох словах, що є рідковживаними. А той санскритський звук, який у транслітерації позначається латинською літерою *h*, є не глухим, а дзвінким³³. Відомий радянський лінгвіст (і, зокрема, санскритолог) Андрій Залізник пояснював, що це дзвінкий звук, подібний до українського чи білоруського [г]³⁴. Навіть у підручнику, за яким вивчають мову гінді в російських вишах, написано: “Приголосний звук h не має еквівалента в російській мові. При його артикуляції корінь язика зближується із задньою стінкою зівя, через що в порожнині горла (фаринксі) утворюється щілина, через яку із шумом проходить струмінь повітря, не стикаючись у порожнині горла з перешкодами. Тому цей приголосний за звучанням нагадує простий видих із невеликим шумом. Звук h близький за вимовою до [h] німецької і англійської мови, але ніколи не оглушується”³⁵. Автори підручника, намагаючись зробити вжиту в ньому кириличну транслітерацію близькою до фонетичної транскрипції, були вимушені передавати санскритський звук [h̥] латинською літерою *h* (наприклад: hamārā, hotā, bahānā) — бо в російській абетці немає прийняттого відповідника. Натомість в українській мові дзвінким глотковим (або

³⁰ Мусимо визнати, що транскрипція слова megha як *мега* спричиняє деякі незручності. Наприклад, назва поеми megha-dūta (“Хмара-вістун”) пишеться як “Мега-дута”. Щоб уникнути небажаної хибної асоціації з префіксом mega (від грецького μέγας — 10⁶), бажано писати цю назву через дефіс (позаяк префікс дефісом не відокремлюється).

³¹ Bopp Franz (1833), *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gotischen und Deutschen*, Ferd. Dümmler's Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1833.

³² Наприклад: *парагата* — “напад” (parāhatana) і “ешафот” (parāghātana); *гана* — “вбивство” (hana) і “брила” (ghanā).

³³ “It is defined by all the native authorities as not a surd element, but a sonant” (Whitney William Dwight (1879), *A Sanskrit grammar including both the classical language, and the older dialects, of Veda and Brahmana*, Breitkopf und Härtel, Leipzig, p. 21).

³⁴ Залізник А. А. (2011), *О языке Древней Индии* (лекція, прочитана 11.02.2011), режим доступу: https://elementy.ru/nauchno-populyarnaya_biblioteka/431350/O_yazyke_drevney_Indii (дата звернення: 6.07.2025).

³⁵ Дымшиц З. М., Ульциферов О. Г., Горюнов В. И. (1980), *Учебник языка хинди*. Ч. 1. Издание 2-е, исправленное, Издательство “Наука”, Москва.

фарингальним) фрикативом є [ɣ]. Тому в українській практичній транскрипції санскритський звук [ɦ] треба передавати саме літерою *z*.

Ще Іван Франко передавав *h* літерою *z* в імені Гарішчандра (*hariścandra*)³⁶. Леся Українка в “Стародавній історії східних народів” писала *Магабгарата*³⁷. Також писав із *z* (а не *x*) слово *Магабгарата* майбутній академік М. Я. Калинович в опублікованій у 1928 році статті “Концентри індійського світогляду”³⁸. Індолог О. П. Баранников писав українською (у 1926 році) із *z* слова *Брагман*, *магарадж*³⁹. Гнат Хоткевич у своєму перекладі “Шякунтали” Калідаси писав (у 1929 році) *Гемакута* (*hemakūta*), *Рогіні* (*rohini*)⁴⁰, а Павло Ріттер у перекладі “Катхупанішади” (1933 р.) — *Брагма*⁴¹.

І все ж транскрипція українською мовою санскритського *h* викликає чимало суперечок у середовищі тих, хто користується санскритськими термінами. Можливо, на прибічників передавання *h* літерою *x* справляє враження те, що на початку слів, особливо в складах *ha* або *ho* (*hari*, *holī*, *haṃsa*, *hanumān*), сучасні індійці вимовляють *h* не так дзвінко, як у середині слова (*bahu*, *vivāha*), де виразно чути дзвінкий фарингальний звук, прямим відповідником якого є український [ɣ]. Через це дехто вважає, що доречніше в транскрипції цих і подібних слів використовувати *x* — сприймаючи, очевидно, “українське *ze*”, як алофон звука [g]. Проте в “Українському правописі” (§ 122, пункт 4) сказано, що в словах іншомовного походження “звук [h] передаємо переважно буквою *z*” (“гандбол, гербарій, гінді... Гіндустан”). Насправді алофоном українського [ɣ] є звук, що на початку слова позначається теж літерою *h*. Також слід зауважити, що вживання *x* найчастіше обстоюють саме російськомовні, але російськомовні часто сприймають як [x] й український звук [ɣ]. Наприклад, Л. Н. Толстой, бажаючи відтворити в третьому зі своїх “Севастопольських оповідань” українську вимову солдатів, передав українське слово “гарбуз” як *харбуз* (“...харбуза купить повечерять”).

На підтримку використання *z* в українській транскрипції можна навести той факт, що в традиційному санскритському мовознавстві звук [ɦ] вважається дзвінким і не описується жодних умов, за яким він стає глухим або більш глухим. Немає згадок про приглушеність *h* на початку слів і в підручниках санскриту — ані сучасних, ані більш давніх. Хай там як, але ні українська, ні російська мова не надають можливостей для позначення звука, проміжного між [ɦ] і [x].

На нашу думку, справжня причина небажання багатьох передавати в українській транскрипції цей звук літерою *z* така сама, як і при небажанні писати прізвище американського письменника як *Гемінтвей*, а не *Хемінгуей* — звичка. Коли восени 2021 року в Києві встановили пам’ятник Могандасу Карамчанду Ганді, на постаменті написали *Махатма Ганді*, бо звикли саме до російського написання, і лише згодом, завдяки зусиллям директора Центру мови гінді та

³⁶ Іван Франко (1976), “Цар і аскет. Індійська легенда”, *Зібрання творів у 50-и томах*, Том 1, Видавництво “Наукова думка”, Київ, с. 303–339.

³⁷ Леся Українка (2021), “Стародавня історія східних народів. Історія індусів”, *Повне академічне зібрання творів у 14 томах*, Том 10, коментар: Олена Огнева, Віталій Приймаченко, Олена Романова, Дмитро Бурба, Антоніна Радько, Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, с. 82.

³⁸ *Антологія літератур Сходу* (1961), упорядкування, вступ. ст. та прим. А. Ковалівського, Видавництво ХДУ, Харків, с. 80.

³⁹ *Ibid.*, с. 412–413.

⁴⁰ *Ibid.*, с.308.

⁴¹ Завгородній Ю. Ю (2013), *Рецепція індійської філософії в Україні. Лінія Вед (1840–1930-ті рр.)*, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Київ, с. 189.

індійської літератури в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка Ю. В. Ботвінкіна й пані Мрідული Гош напис змінили на *Магамма Ганді*.

Також висловлювалось незадоволення, зокрема, тим, що якщо писати українською мовою одне з імен бога як Гарі (а не Харі), то це буде “наче якийсь Гаррі Потер”. Але не зрозуміло, чому літера *h* в латинській транскрипції імені індійського бога Нагі нібито мала б передаватися в українській транскрипції іншою літерою, ніж та сама літера в англійському імені Нагу. Індійські кришнаїти кажуть, що для відтворення російської вимови їхніх одновірців на початку мантри *Hare Kṛṣṇa* слід було б писати не літеру *h*, а буквосполучення *kh* (як, наприклад, в англійській транскрипції назви міста Kherson). Коли українські прибічники однієї з течій кришнаїзму запитали в індійського вчителя, як краще писати — “Харе Кришна” чи “Гаре Кришна”, той відповів, що якщо є можливість писати українською мовою “Гаре Кришна”, то треба писати саме так.

Інша крайність, яку ми помітили на теренах Інтернету в публікаціях україномовних груп, присвячених Індії та її культурі: транскрибуючи *h* українською з вже транслітерованих латинською санскритських слів, автори передають його як *z* навіть тоді, коли він є частиною диграфа на позначення глухої придихової фонемі. Побачивши в транслітерації *h*, пишуть, наприклад, замість слова *tīrtḥa* (tīrtha, тут th — диграф на позначення глухого придихового звука [tʰ]) фонетично спотворений варіант *tīrtza*. Тому ми ще раз наголошуємо на необхідності розрізняти окрему фонему *h*, яку ми пропонуємо в транслітерації подавати виключно як *z*, і придих *x* чи *z*, який є невід’ємним складником глухих чи дзвінких придихових приголосних санскриту. На межах санскритських слів зустріч шумного приголосного з *h* трапляється дуже рідко, а всередині слова взагалі неможлива. Тому, коли в транслітерації санскритського слова перед *h* стоїть літера на позначення шумного приголосного, то це диграф, яким передано санскритський придиховий звук. Глухість або дзвінкість придиху залежатиме від того, який це приголосний — глухий чи дзвінкий. Отже, ми пишемо, наприклад, *tīrtḥa*, але *Бгарата*.

4. М’який санскритський ś

Наступна особливість санскриту стосується не тільки фонетики, а й графіки. У санскриті звук [ш] може бути як твердим, так і м’яким, і для м’якого [ш'] (ś) у письмі деванагарі є окрема літера. У російській мові *ш* читається твердо; наприклад, ім’я індійського бога-руйнівника російською звучить як [шыва], хоча в цьому слові немає літери *ы*. Однак в українській мові звукосполучення [ші] є звичним: *шість*, *наші*. Тому М. Калинович (учень санскритолога Фридриха Кнауера) писав (у 1928 році) *Шіва*⁴². Гнат Хоткевич писав *Шіва*, перекладаючи “Шякунталу” (1929 р.)⁴³. У 1933 році писав *і* в імені цього бога Олександр Білецький у вступній статті до укладеної Павлом Ріттером (який теж писав *Шіва*) антології давньоіндійської літератури⁴⁴. Так само ім’я цього бога надруковане у вищезгаданих виданнях “Панчатантра”⁴⁵ і “Міфи давньої

⁴² *Антологія літератур Сходу* (1961), упорядкування, вступ. ст. та прим. А. Ковалівського, Видавництво ХДУ, Харків, с. 60.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ *Голоси стародавньої Індії. Антологія давньоіндійської літератури* (1982), упорядкування, переклад із санскриту і примітки Павла Ріттера, передмова Ігоря Серебрякова, стаття “Давня Індія та її література” Олександра Білецького, Видавництво “Дніпро”, Київ, 1982, с. 76.

⁴⁵ *Панчатантра: П’ять кошків життєвої мудрості. Шукасапті: Сімдесят оповідок папуги* (1988), перекл. із санскриту Ігоря Серебрякова і Тамари Іваненко, Видавництво “Дніпро”, Київ.

Індії”⁴⁶. Та й у виданому в 1977 році Головною редакцією Української радянської енциклопедії “Словнику іншомовних слів” надруковано *Шіва*⁴⁷.

Ті з росіян, кому хочеться все ж передати санскритський м’який [ш’], роблять це за допомогою літери *щ* (оскільки в російській мові вона читається як довгий м’який звук [шш’]). Таке написання російською мовою є доволі маргінальним, однак в Україні дехто намагається його калькувати, що неприпустимо, бо в українській мові ця літера читається як [шч]. На щастя, у нас є інша можливість передавати м’якість [ш’]. Хоча українські шиплячі тверді, вони частково пом’якшуються в позиції перед *i, ю, я*⁴⁸. Крім *ші* в українській мові можна зустріти й *шія* — при подовженні *ш*, наприклад: *безгрішшя, піддашшя, розкішшя, узвишшя*. До того ж у практичній транскрипції можливий відхід від правопису. “В українській мові не дозволяється після шиплячих у коренях слів писати букву *я*, однак назва литовського міста *Siauliai* по-українському передається як *Шяуляй*”⁴⁹. Тому можемо сміливо наслідувати Павла Ріттера, який писав *шія* в таких словах, як *шякти* (*śakti*), *Шякунтала* (*śakuntalā*), *Шянкара* (*śankara*)⁵⁰, *Парашіяра* (*parāśara*)⁵¹. Так само писав *Шякунтала* Гнат Хоткевич⁵². Розрізнення між *ша* і *шія* для санскриту може бути смислорозрізнювальним, наприклад: *шанда* (*śaṇḍa* “купа”) і *шіянда* (*śaṇḍa* “кисле молоко”), *тоша* (*toṣa* “вдоволення”) і *тошія* (*tośa* “проціджування”), *марша* (*marṣa* “терпіння”) і *маршія* (*marśa* “порада”). Необхідність транскрибувати *śa* як *шія* (на відміну від *śa* — *ша*) наочно демонструє фраза з вірша 25 “Нандікешвара-кашіки”: “Великий Бог Магадева грається з *шія, ша, са, р* (*śa śa sa r*)”⁵³. Без “шія” цей уривок перекласти неможливо (оскільки матимемо два “ша”).

Старший науковий співробітник відділу загального мовознавства Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України І. З. Бурковський звертає увагу на здатність українців відтворювати відсутні в питомих українських словах комбінації фонем — наприклад, українському читачеві не важко вимовити слово *парашиют* так, щоб воно прозвучало подібно до французького оригіналу (а не до рос. [парашут]). Хоча у власних українських словах *шю* і *ше* не зафіксовані, для запозичених слів, як вважає Ігор Бурковський, в окремих випадках можна допустити екзотичні для української мови поєднання звуків, вимова яких не є утрудненою. Павло Ріттер писав *Шюдрака, Шюкра, Шюрасена*⁵⁴, і ми його наслідуємо. Що стосується *ше*, то таке звукосполучення присутнє в основах лише кількох санскритських слів. На практиці нам доводилося писати *ше* тільки в імені міфічного змія *Шеша* (*śeṣa*) та в похідній від слова *śeṣa* назві школи *вайшешика* (*vaiśeṣika*).

⁴⁶ Наливайко С. І. (1992), *Міфи давньої Індії*, Видавництво “Веселка”, Київ.

⁴⁷ *Словник іншомовних слів* (1977), за редакцією О. С. Мельничука, Головна редакція УРЕ, Київ, с. 749.

⁴⁸ Дудка О. О., Шевелева Л. А. *Українська мова. Довідник*. “Парус-Друк”, Харків, 2010, с. 17.

⁴⁹ Кочерган М. П. (2001), *Вступ до мовознавства*. Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів, ВЦ “Академія”, Київ, с. 146.

⁵⁰ Ріттер П. (1929), “Шякти”, “Шякунтала”, “Шянкара”, *Енциклопедический словарь Гранат*, Русский библиографический институт Гранат, Москва, с. 540–542.

⁵¹ Дандин. *Похождения 10 юношей. Древне-индийский роман*, пер. с санскрита, введ. и примеч. проф. П. Г. Ріттера, Всеукраинская научная ассоциация востоковедения, Харьков, 1928, с. 148.

⁵² *Антологія літератур Сходу* (1961), упорядкування, вступ. ст. та прим. А. Ковалівського, Видавництво ХДУ, Харків.

⁵³ “Нандікешвара-кашика: нарис ранньої системи шівайської фонетичної космогонії” (2021), переклад Андрія Скібіцького, Юрія Завгороднього, Микити Самсоненка, *Альманах “Красный круг”*, № 2, Харків.

⁵⁴ Дандин. *Похождения 10 юношей. Древне-индийский роман*, пер. с санскрита, введ. и примеч. проф. П. Г. Ріттера, Всеукраинская научная ассоциация востоковедения Харьков, 1928, с. 2, 148.

5. Частковий відхід від фонетичного принципу задля відповідності українському правопису

Павло Ріггер позначав (за допомогою м'якого знака) м'якість санскритського [ш'] і перед приголосними, але такі слова, як *Ішвара* (īśvara), *шрі* (śrī), *шрадга* (śradhā), *шмашяна* (śmaśāna), *Яшода* (yaśodā) тощо з м'яким знаком після *ш* мають дуже незвичний для ока українців вигляд, тому рекомендувати таке важко наважитися⁵⁵. Це, звісно, певний відхід від фонетичного принципу.

Ще один відхід від фонетичного принципу (прямо протилежний) пов'язаний з вимогою “Українського правопису” (§ 139) писати в словах іншомовного походження перед *я, ю, є, і, йо* м'який знак після *д, т, с, л, н*. Насправді м'який знак мав би писатися лише після палатального ñ — наприклад, у слові *паньча* (pañca), — але, підкоряючись правопису, транскрибуємо санскритські слова з *ya/yā, u/uī, ye, yī/yī, yo* як *дьявабгумі* (dyāvābhūmī), *дьюкша* (dyukṣa), *т'ятра* (tyatra), *т'югра* (tyugra), *сьяладжа* (syālaḥjā), *сьюмака* (syūmaḥka), *калья* (kalya), *панья* (pañya), *ньяса* (nyāsa), *нюпта* (nyupṭa), *уд'йога* (udyoga) й т. д. Тобто заради узгодження з “Правописом” у запропонованій транскрипції інколи не ставиться м'який знак там, де він мав би бути, і ставиться там, де йому бути не треба було б, наприклад: *вайш'я* замість *вайшья*, *т'яга* замість *т'яга* (tyāga). Але проти цього майже ніхто не протестує (хоча б тому, що дуже мало хто знає, як правильно вимовляється те чи інше санскритське слово).

6. Порухення українського правопису

Однак “у практичній транскрипції допускаються порушення правил правопису⁵⁶, і в пропонуваній транскрипції є як мінімум два таких порушення. Перше стосується вживання літери *г*. Згідно з параграфами 6 і 122 “Правопису”, буква *г* передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний у невеликій кількості українських та давно запозичених і зукраїнізованих слів і деяких топонімах України. А дозвіл на *г* у власних назвах новий правопис залишив тільки для іншомовних прізвищ та імен людей. Тому, наприклад, висловлювалося зауваження стосовно вживання двох літер *г* в назві перекладеної Дмитром Бурбою “Бгагавадгіти”. Однак вживання цієї літери, окрім того, що відповідає фонетичному принципу, має ще й смислорозрізнавальне значення. *Гіта* (gītā) — це “пісня”; *гіта* (hita) — це “добро”; *дгіта* (dhītā) — це “дочка”. Літерою *г* в пропонуваній нами транскрипції і так передаються два санскритські звуки: [h] і [g^h]. Вживання літери *г* дозволяє не сплутати, наприклад, слово *гата* (gata “той, хто пішов”, “померлий”) зі словом *гата* (ghaṭa “гличик” або hata “вдарений”, “вбитий”). А літера *г* входить також до складу диграфів на позначення санскритських дзвінких придихових приголосних. Якщо передавати нею ще й звук [g], то вийде таке суцільне “ге-ге-ге”, що буде майже неможливо здогадатися, яке санскритське слово там насправді. Отже, вживати літеру *г* в українській транскрипції санскриту дуже бажано. Інакше, наприклад, у слові *гармагагана* (gharma-gāhana “гаряча ванна”) літерами *г* будуть передані три різні санскритські літери: *gh, g, h!* Це вже, мабуть, занадто...

⁵⁵ Д. Бурба деякий час пробував передавати м'який санскритський звук ś як *шь* перед йотованими (наприклад, у слові *вайшья*), але швидко відмовився від цього, оскільки читачами таке написання сприймається як російське.

⁵⁶ Кочерган М. П. (2001), *Вступ до мовознавства*. Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів, ВЦ “Академія”, Київ, с. 146.

О. Д. Пономарів у вступі до словника “Фонеми *z* та *r*” вказував, що “кількість слів із фонемою /*r*/ далеко не обмежується списком, наведеним у “Правописі”, і далі давав такі рекомендації: “У неслов’янських антропонімах (іменах та прізвищах), а також у новіших загальних назвах розрізняємо *h* та *g*, що передаються відповідно через *z* та *r*”⁵⁷. Михайло Калинович у 1928 році писав ім’я бога *Агни* з літерою *r*⁵⁸; з цією ж літерою в 1933 році писав (у перекладі “Катхупанішади”) слово *йога* Павло Ріттер⁵⁹. У “Харківському правописі”⁶⁰ було дозволено вживати *r* в нових запозиченнях, а в “Правописі 2019”, хоча й нічого про це не сказано, однак у його електронній версії в пункті 7 параграфу 54 в слові *гул* (у паперовій версії стало *гул*) було двічі надруковано *r*. Бажано так само вживати літеру *r* і в санскритських запозиченнях.

Взагалі, коли якоюсь мовою запозичується слово з іншої мови, то зазвичай воно вживається спочатку у формі, максимально близькій до оригіналу, але згодом може змінитися, набувши характерних рис тієї мови, якою воно запозичене. Наприклад, у чеській мові літери *q*, *w*, *x* пишуться виключно в іноземних словах і замінюються на *kv*, *v*, *ks* коли слово стає “натуралізованим”. Як зазначав у свій час перекладач Володимир Самійленко в статті “Чужомовні слова в українській мові”, “наш люд, коли приймає ці слова, то систематично замінює в них звук *r* звуком *z*”⁶¹. До прикладу, такі широковідомі слова, як *йога*, *йог* почали вживатися в українській мові доволі давно (у СРСР літера *r* взагалі була заборонена) і, мабуть, можна було б вважати, що вони “натуралізувалися” в нас саме в такій формі. Проте як визначити, “українізувалося” вже слово, чи ні? Очевидно, що рішення буде суб’єктивним. Тому санскритологам хочеться без зайвого мудрування передавати санскритський звук [g] літерою *r* завжди (зокрема, писати *йога*). Побоювання, що активне впровадження санскритологами проривного [r] призведе до перерозподілу фонологічної системи української мови, не видається обґрунтованим, оскільки переважна більшість санскритських термінів і власних назв ніколи не вийдуть за межі індологічної літератури. Але ми, звісно, не можемо нікому заборонити писати слово *йога* з літерою *z*. Як сказано в передмові до нової редакції “Українського правопису”, “варіативність — це органічна частина правописного кодексу і тією чи тією мірою вона притаманна кожній мові на різних етапах її історичного розвитку. Відповідь на те, який з [орфографічних] варіантів залишиться в минулому, зможе дати тільки майбутнє”. А поки що, мабуть, можливе паралельне існування варіантів *йога/йога* (подібно як у толерованому новим правописом двоякому написанні *аудиторія/авдиторія*).

Друге порушення “Українського правопису” обстоюваною нами транскрипцією — ігнорування так званого правила “дев’ятки”. Згідно з “Правописом” (§ 129.III.1), у загальних назвах іншомовного походження після приголосних *д*, *т*, *з*, *с*, *ц*, *ж*, *ч*, *ш*, *р* перед наступним приголосним (крім *й*) пишемо *и*. Натомість ми пропонуємо писати *и* лише для позначенні складотворчих *r*, *l* та після твердого [ш], що має смислорозрізнявальне значення, наприклад: *каши* (kaṣi) — це

⁵⁷ Пономарів О. Д. *Фонеми г та г. Словник і коментар*. “Просвіта”, Київ, 1997.

⁵⁸ *Антологія літератур Сходу* (1961), упорядкування, вступ. ст. та прим. А. Ковалівського, Видавництво ХДУ, Харків, с. 80.

⁵⁹ Завгородній Ю. Ю. (2013), *Рецепція індійської філософії в Україні. Лінія Вед (1840–1930-ті рр.)*, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Київ, 2013, с. 189.

⁶⁰ *Український правопис. Видання перше*. Державне видавництво України, Харків, 1928, § 55.

⁶¹ Володимир Самійленко (1918), *Чужомовні слова в українській мові*, “Шлях”, Київ.

“шкідливий”, а *kaṣi* (kāśi) — це “сяйний” (подібно як в українській мові розрізняються слова *дим* і *дім*, *сипати* і *сінати*). Якщо ж дотримуватися правила “дев’ятки”, то розрізнявальний принцип буде порушено й запанує хаос. Що стосується фонетичного принципу, то хоча в підручниках мови гінді сказано, що голосний звук [i] вимовляється як щось середнє між нашими [i] та [и], у низці слів (особливо в тих, де цей звук довгий) виразно звучить [i]. Тому не зрозуміло, навіщо ці слова навмисно калічити.

Правило “дев’ятки” не є органічно українським. Висловлювалася думка, що нібито зі звуком [i] запозичені слова звучатимуть по-російськи. Але якщо не звучать по-російськи слова *дити*, *тільки*, *сіно*, *жінка*, *чільний*, *шість*, *річка*, то чому так мають звучати відповідно санскритські слова *dīna* (dīra “світильник”), *tika* (ṭikā “коментар”), *sita* (sītā “борозна”), *dhīva* (jīva “душа”), *cira* (cīra “лахміття”), *dhīva* (śīva “милостивий”), *pīti* (pīti “потік”)? Можна зрозуміти китайців, які писали прізвище Реріха як *Лоло* — у китайській мові немає звука [r]. Але що спонукає нас спотворювати назву країни Шрі-Ланка (śrī laṅkā), вимовляючи її як [шриланка]⁶² (як довелося кілька разів почути від дикторів Українського радіо)? У санскриті прикметник śrī (“чудова, прекрасна”) є окремим словом і може вживатися як ім’я богині. Її звать Шрі, а не Шри. Так само власними іменами можуть бути *adhīti* (adhīti “безмежність”), *dhīva*, *sita*, *dhīva* тощо. Оскільки правило “дев’ятки” не розповсюджується на власні назви, то ці слова, вжиті як власні імена, “Правопис” не забороняє писати через *i*, а вжиті як загальні назви вимагає писати через *u*, що видається дивним.

Навіть безвідносно до санскриту обґрунтованість запозиченого з польської мови правила “дев’ятки” неодноразово піддавалася сумніву. Пропонувалося не застосовувати його до деяких мов, зокрема — до такої індоарійської мови, як ромська⁶³. Що ж стосується практики, то в нещодавно запозичених словах “правило дев’ятки” нерідко порушується. Так, в “Українській радянській енциклопедії” зустрічається багато термінів, що пишуться з *i*, наприклад: *sivanitek*, *sīda*, *sīndi*, *sīrkhakha*, *sīti*⁶⁴.

Також ми ігноруємо § 128 “Українського правопису”, де сказано, що “в загальних назвах іншомовного походження букви на позначення приголосних звичайно не подвоюємо: абат, акумулятор, бароко”. Нерідко буває, що подвоєння літери в іноземних мовах не відповідає вимові, але в санскриті пишеться саме так, як вимовляється, і подвоєння може мати смислорозрізнавальне значення: наприклад, коли пишеться *buddha*, то це Будда, а коли пишеться *budha*, то це назва планети Меркурій; *ghaṭṭa* — “сходи на березі річки”, а *ghaṭa* — “глек для води”.

Ще ми порушуємо нову редакцію українського правопису в написанні двох згаданих в ньому слів — *Brahma* (у пункті 7 параграфа 49) і *brahmān* (у пункті 4 параграфу 121), — надрукованих з літерою *x*. Про друге слово в “Правописі” сказано, що так пишеться за традицією в окремих словах, запозичених з європейських та деяких східних мов. Нам не зрозуміло, чим *брагман* кращий (або гірший) за *агамкару* (ahamkāra), *агімсу* (ahimsā), *апаріграу* (aparigraha), *браг-*

⁶² “И пишемo <...> У географічних назвах після *r* перед приголосним, крім [j]” (Український правопис (2019), “Наукова думка”, Київ, § 129.III.4).

⁶³ Вакулєнко М. О. (2009), «Правило “дев’ятки” в контексті слов’янських і неслов’янських паралелей української мови», *Мовознавство*, № 10.

⁶⁴ *Українська радянська енциклопедія* [в 12 т.], Т. 10, Головна редакція УРЕ, Київ, 1983.

мачар'ю (brahmacarya), Бригаспати (bṛhaspati), галасану (halāsana), Ганумана (hanumān), магатму (mahātman) та купу інших запозичених із санскриту слів, у яких пишемо *г*, а не *х*.

Натомість ми вдячні авторам “Правопису” за те, що з нього вилучили слово *майя*, яке в попередньому “Правописі” фігурувало, разом зі словом *війя*, як пара винятків. Тепер ми можемо писати назву світової ілюзії згідно з фонетичним принципом, без зайвого [й]: *мая* (māyā).

7. Санскритський звук *у*

Цьому неносовому сонанту відповідає український звук [й]. Згідно з параграфом 126 “Українського правопису”, цей звук “звичайно передаємо відповідно до вимови іншомовного слова буквою *й*” (тому транскрибуємо, наприклад, слово *юга* як *йога*), а коли після нього йдуть [e], [i], [u], [a] — “буквами *є, і, ю, я*”. Отже, пишемо *дж'єштха* (jyeṣṭha), *країка* (kṛāyika), *юга* (yuga), *Ямуна* (yamunā) й т. д.

Історично літера *я* з'явилася як лігатура *ia* (†A). Хоча всі знають, що сьогодні треба писати, наприклад, *яблуко* чи *юшка* (а не ~~йяблуко~~ чи ~~йюшка~~), чомусь нерідко доводиться стикатися з неправильним написанням ~~йадави~~, ~~йуга~~ тощо. А от звукосполученню *юо* справді відповідає українське *йо*, наприклад: *Дурйодгана* (duryodhana).

“Апостроф у словах іншомовного походження та похідних пишемо перед *я, ю, є, і*, які починають сполучення звука [j] з наступним голосним: 1) після приголосних *б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р*”⁶⁵, наприклад: *Шяйб'я* (śāyba), *дін'я* (dīnya), *в'якта* (vyakta), *сам'я* (sāmya), *гуг'я* (guhya), *вайраг'я* (vairāgya), *вак'я* (vākyā), *вач'я* (vācyā), *шіш'я* (śiṣya), *дриш'я* (dṛīśya), *Сур'я* (sūrya). “Апостроф не пишемо перед *йо*”⁶⁶, а також коли *я, ю, є* позначають пом'якшення попереднього приголосного перед *а, у, е*, наприклад: *джняна* (jñāna), *шюра* (śūra), *джнея* (jñeya).

Звертаємо увагу на те, що навіть короткі слова на кшталт *dayā, kṛiyā, puāya* пишуться як *дая, крія, ньяя*, а не ~~дайя, крійя, ньййя~~. Якщо написати, наприклад, *ньяйя*, то це буде вже не “вчення про логіку” (*пуāya*), а інше слово — *пуāуа* (“правильне”). Тобто парами букв *йя, йі, йє* передаються лише санскритські *य्या*⁶⁷, *य्यि*, *य्यи*, *य्ये*.

8. Санскритські носові приголосні

Літерою *ñ* з тильдою в транслітерації позначається м'який [н'], сполучення якого з [a], [u], [e] передаємо як *ня, ню, не*, наприклад: *джняна* (jñāna), *джнюбадг* (jñubādh), *джнея* (jñeya). Однак перед приголосним російські індологи м'якість [н'] чомусь зазвичай не позначають. Імовірно, так сталося тому, що перші російські перекладачі користувалися спрощеним (без діакритичних знаків) написанням слів в англійських перекладах, наприклад: *Ranchatantra* (точна транслітерація — *rañcatantra*). Потім таке російське написання (у цьому разі — “Панчатантра”) стало загальноживаним. Але в нас немає причин не позначати м'якість *н* знаком м'якшення, наприклад: *паньча* (rañca), подібно як пишемо *нь* у слові *ненька*.

Носовий призвук після голосного або його назалізацію (ṁ) українською мовою інколи передають як *м*, тоді як в інших випадках пишуть *н*. Утворюватись *ṁ* може тоді, коли всередині слова за носовим приголосним йде фрикативний шумний (іноді також перед *у, р, в*), наприклад:

⁶⁵ Український правопис (2019), Видавництво “Наукова думка”, Київ, § 137.1.1.

⁶⁶ Ibid. § 137.2.1.

⁶⁷ У параграфі 126 “Правопису” літературний псевдонім *Хаям* написаний всупереч фонетичному принципу, оскільки в перському слові [xæj'jɔ:m] як *я* має передаватися [jɔ:] (з другим [j]), а [xæj] (з першим [j]) треба було б передати як *хай*; тобто фонетично правильне написання — *Хайям*.

maṇ + sya + te = maṇsyate. У деяких виданнях у цих випадках вживається символ ṁ (anunāsika), але в більшості — ṁ. Кінцевий m перед наступним приголосним (між основами складного слова й після префікса) теж переходить у ṁ. Для ṁ перед шумними зімкненими в санскриті існують варіанти написання: перед губними залишається m; перед зубними може писатися не ṁ, а n; перед церебральними — ṅ; перед палатальними — ñ; перед задньоязиковими — ṇ̇⁶⁸. У славетній граматиці Паніні “Аштадг’яї” (8.4.58) сказано, що ṁ читається як носовий звук із тим самим місцем творення, що й у наступного приголосного, не лише перед шумним зімкненим, а й перед сонорним (anusvārasya yaṁ⁶⁹ para-savarṇaḥ). Тобто, згідно з Паніні, у цих умовах крапка, поставлена в письмі देवानागारі над горизонтальною рисою (у транслітерації — ṁ), є скороченим позначенням того чи іншого носового приголосного. Деякі попередники Паніні описували вимову ṁ дещо інакше, тому, як зазначав В. Вітні, тут постає питання: чи пов’язана ця невідповідність і певна невизначеність із різницею (діалектною чи ще якоюсь) у вимові, чи це просто різний опис того самого звука?⁷⁰ Також m може залишитися перед коренем rāj у слові samrāj (і похідних від нього samrājīṅī та sāmrajya)⁷¹.

Отже, пишемо *сампанна* (saṁpanna/sampanna), *самбадга* (saṁbādha/sambādha), *самбгава* (saṁbhava/sambhava), *саммана* (saṁmana/sammaṁ), *самвада* (saṁvāda/samvāda) тощо. Коли ṁ стоїть перед h, теж зазвичай пишеться m: *самгіта* (saṁghita), *самгата* (saṁghata), *самгара* (saṁghāra) тощо.

Санскритські n, ṅ, ṇ̇ ми передаємо як n; ñ перед приголосним — як нь, тому пишемо, наприклад, *сантара* (saṁtāra/santāra), *сандіна* (saṁḍīna/sanḍīna), *санкх’я* (sāṁkhyā/sāṅkhyā), але *саньчіта* (saṁcīta/saṅcīta).

Якщо ж мова йде про складні слова, то полегшити українському читачеві розуміння значення слова може застосування морфологічного принципу: вживання дефіса в практичній транскрипції як знака скасування сандгі — як у вже наведеному вище прикладі *сам-чит-ананда* (“Вічність/sat, Знання/cit, Блаженство/ānanda”), а не *саччідананда* (saccidānanda). Тобто краще писати *кім-сакхі* (kiṁ-sakhi “поганий друг”, букв. “який друг?”), а не *кінсакхі*; *нактам-чара* (naktaṁ-cara/naktañ-cara “той, що ходить уночі”, нічний демон або нічна тварина) — а не *накта-ньчара*; *сваям-грага* (svayaṁ-grāha/svayañ-graha “самовільне захоплення” чогось) — а не *еваянн-рага*; *евам-таркін* (evaṁ-tarkin/evan-tarkin “той, хто міркує так”), а не *евантаркін*; *евам-даршін* (evaṁ-darśin/evan-darśin — “той, хто бачить так”) — а не *евандаршін* тощо. Деякі складні слова в транскрипції звично пишуться без дефіса, але навіть без дефіса ṁ слід транскрибувати в них як m, наприклад: *агамкара* (ahaṁ-kāra/ahañ-kāra — “его”, букв. “[відчуття, що] я/ahaṁ діяч/kara”) — а не *аганкара* (в українських текстах це слово зазвичай пишеться саме з m); *омкара* (oṁ-kāra/oñ-kāra “склад Ом”) — а не *онкара*. Винятком буде слово *кіннара* (kiṁ-nara/kin-nara букв. “що за людина?”, назва небожителів невисокого рангу), яке зазвичай пишеться так (а не *кіннара*). Та-

⁶⁸ Bühler Georg (1883), *Leitfaden für den elementarcursus des sanskrit. Mit Übungsstücken und Zwei Glossaren*, Verlag von Carl Konegen, Wien.

⁶⁹ Тут yaṁ — умовне позначення групи приголосних γ, v, r; l; ñ, m, ṅ, ṇ̇, n; jh, bh; gh, dh, dh; j, b, g, d, d; kh, ph, ch, ṭh, th, c, ṭ, t; k, p.

⁷⁰ Whitney William Dwight (1879), *A Sanskrit grammar including both the classical language, and the older dialects, of Veda and Brahmana*, Breitkopf und Härtel, Leipzig, p. 24

⁷¹ Ibid., p. 66.

кож винятками можуть бути деякі складні власні імена, у яких перед наступною частиною складного слова зазвичай пишеться *н* (згідно з фонетичним принципом; тут буквальный переклад не має особливого значення), а не *м*, наприклад: *Парантапа* (paṅam + tara = paṅam-tara) — а не Парамтапа. Навіть перед палатальними *н* зазвичай пишеться без знака м'якшення (тут фонетичний принцип дещо порушено) в таких іменах, як *Санджая* (а не Саньджая — saṁjaya/sañjaya); *Дгананджая* (а не Дгананьджая чи Дганамджая — dhanam + jaya = dhanam-jaya/dhanañ-jaya), *Пуранджая* (а не Пураньджая чи Пурамджая — puṅam + jaya = puṅam-jaya/puṅañ-jaya).

Ще як *м* слід передавати *ṁ* у “священних”, чи “містичних” складах: *Аум/Ом* (aum/om), *Клім* (klīm), *Гам* (gam) тощо.

В англійській практичній транскрипції санскритський *ṁ* (а також *ñ*) нерідко передають диграфом *ng* (яким в англійській мові позначається м'якопіднебінний носовий звук [ŋ]), наприклад: *Ong* (замість *Aum/Om*), *singha* (замість *siṁha*). Однак в українській мові літери *нг* не читаються як [ŋ], бо в українській мові такого звуку взагалі немає. Хоча російською мовою буквосполучення *ng*, яким позначений звук [ŋ], нерідко передають як *нг* (наприклад: *Naṅsingharh* — Нарсингхарх), вважаємо для слів санскритського походження подібне калькування таким самим недоречним, яким було б транскрибування англійського диграфа *sh* як *сх*, а не *ш*. Тому пишемо *Аум/Ом* (а не ~~аун/оун~~) або *сінга* (а не ~~єннга~~) — як у назві Сінгапур (від санскр. *siṁha-pura* “місто-лев”).

9. Основа слова і називний відмінок

На відміну від українських словників у санскритських словниках відмінювані слова подаються не в називному відмінку, а у формі основи слова, яка зазвичай не збігається з називним відмінком. Індологи вживають санскритські слова так, як ті написані в словнику, а індійці та неоіндуїсти, пишучи іншими мовами, вживають ці слова переважно в називному відмінку. Таким чином, маємо два написання, наприклад: *атман* (ātman) / *атма* (ātmā, наз. відмінок від ātman), *санньясін* (saṁnyāsin) / *санньясі* (saṁnyāsī, наз. відмінок від saṁnyāsin), *мантра* (mantra) / *мантрам* (mantram — наз. відмінок сер. роду). Але деякі слова навіть індологами пишуться так, як вживаються вже тривалий час, наприклад: *карма* (karma – називний відмінок від *karman*), *Бгагаван* (bhagavān — наз. відмінок від bhagavat).

10. Винятки

Деякі давно вживані слова пишуться з порушенням правил або в дещо зміненому вигляді, наприклад: *Будда* (Buddha), *Гімалаї* (himālayā), *йог* (yogin), *санскрит* (saṁskṛta), *упанішада* (upaṇiṣad).

11. Граматичний рід запозичень із санскриту

Нерідко при запозиченні намагаються зберегти той рід, який має іменник у санскриті. Робити це треба лише тоді, коли йдеться про когось чи щось, хто має стать або її йому (чи їй) приписують, і при цьому стать має принципове значення. Наприклад, в індійській міфології річка *Ганга* (gaṅgā) водночас є богинею, і фраза “Ганг став матір’ю Бгішми” звучала б дуже дивно. Але якщо стать не важлива, граматичний рід можна змінити. У Р. Кіплінга пантера *Багіра* — самець, проте перекладачі вирішили, що оскільки слово *пантера* жіночого роду, то й ім’я *Багіра* зруч-

ніше вживати в жіночому роді. Коли автори “Підручної книжки атеїста”⁷², повідомляючи про такі філософські категорії індуїзму, як *пракриті* (матерія) і *пуруша* (дух), написали “пурша пасивна й незмінна”, вони, мабуть, теж думали, що рід тут не важливий. Однак вони сильно схибали, бо первісне значення санскритського іменника чоловічого роду *puṣa* — “чоловік”, а *prakṛti* подається як жіноче начало. Зокрема, у коментарі Гаудапади до 21-ї каріки Ішваракришни сказано: “Як унаслідок парування чоловіка й жінки народжується син, так завдяки поєднанню прадгани (тобто праматерії) з Пурушею з’являється світ”⁷³. До речі, така сама помилка, мабуть, сталася при перекладі єврейського слова жіночого роду *ruah* словом чоловічого роду *spiritus/дух*. В апокрифічному “Євангелії від Пилипа” (17) навіть пояснюється: “Дехто казав, що Марія зачала від Духа Святого. Вони помиляються. Вони не розуміють, що кажуть. Коли це було, щоб жінка зачала від жінки?”⁷⁴ У “Євангелії євреїв” Ісус каже: “Дух Святий — мати моя”⁷⁵. Схоже, що в юдеохристиянському середовищі Трійця сприймалась як сім’я: Отець, Мати й Син. Той самий Кіплінг в одному зі своїх оповідань⁷⁶ слушно називає християнську Трійцю “плутаною”.

Утім у більшості випадків граматичний рід санскритських запозичень дійсно визначається за їхньою так би мовити зовнішністю. Українські іменники чоловічого роду найчастіше мають нульове закінчення (*дуб, хутір, стіл*); жіночого роду закінчуються на *а* (*я*) або також не мають у своєму складі закінчення (*земля, зима, радість*); іменники середнього роду закінчуються на *о, е* або *я*: *вікно, сонце, листя*. Таким чином, зі словами *йога* або *дгарма*, що закінчуються на *а*, співвідноситься займенник *вона*, хоча санскритські іменники *yoga* та *dharma* мають чоловічий рід. *Джняна* (“знання”) теж *вона* або *ця*, хоча санскритське слово *jñāna* середнього роду.

Санскритські слова, що закінчуються на [u] або [i], в українській мові мусять бути невідмінюваними, оскільки не підпадають під жодну з відмін нашої мови. В українській мові незмінювані іншомовні назви тварин мають чоловічий рід (австралійський *кенгуру*, домашній *шимпанзе*, шотландський *поні*), а назви неістот належать переважно до середнього роду: *бюро, журі, рагу, пенсне*⁷⁷. Тому доречно вживати, наприклад, слово *бгакті* як незмінюваний іменник середнього роду. Що стосується незмінюваних іменників, які є власними назвами, то вони зберігають рід загальних назв: *велике Варанасі* (місто), *давнє Могенджо-Даро* (місто), *священна Кавері* (річка), *Таміл-Наду* (штат) *приймає гостей*.

Як вже було зазначено, інколи в українській мові санскритське слово вживається в дещо зміненому вигляді. Наприклад, слово *упанішада* завдяки доданому *а* має той самий жіночий рід, що й санскритське *upanīṣad*. В українській мові чоловічий рід із закінченням *а* мають лічені іменники (*собака, рибалка, воєвода*) й власні імена (Микола), тому санскритські іменники чоло-

⁷² Настольная книга атеиста / Под общей редакцией С. Д. Сказкина. 7-е изд., испр. и доп. Москва, 1983.

⁷³ *The Sāṅkhya-kārikā or Memorial Verses on the Sāṅkhya Philosophy, by Īśvara Krishna*, translated from Sanskrit by Henri Thomas Colebrooke, also *The Bhāṣya or Commentary of Gaudapāda*, translated and illustrated by an original comment by Horace Hayman Wilson (1837), Oriental Translating Fund of Great Britain and Ireland, Oxford.

⁷⁴ *The Gospel of Philip* (1962), translated from the Coptic text, with an Introduction and Commentary by Wilson B. D., A. R. Mowbray & Co., London.

⁷⁵ “Gospel of the Hebrews” (1982), in *Non-Canonical Gospel Texts*, edited by Ron Cameron, The Westminster Press, Philadelphia.

⁷⁶ Rudyard Kipling (1888), “Lispeth” in *Plain Tales from the Hills*, Thacker, Spink & Company, Calcutta.

⁷⁷ Караман С. О., Караман О. В., Плющ М. В. та інші. (2011), *Сучасна українська літературна мова. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*, “Літера”, Київ, с. 187.

вічого роду, які закінчуються на *a*, буває зручніше вживати так, як вони вимовляються в гінді (а не санскриті), тобто без кінцевого *a*, наприклад: *цей бгакт* (санскр. bhakta), *той аватар* (санскр. avatāra).

12. Дефіс і перенос

Терміни, які в оригіналі є складним словом, утвореним із двох або більшої кількості слів, українською треба писати теж як одне слово, зазвичай — з дефісом між його складниками, наприклад: *уттара-міманса* (uttara-mīmāṃsā). Вживання дефісу покликане спростити розуміння й вимову складного слова. Не мали б бути винятком і назви творів санскритської літератури, наприклад: “Гатха-йога-прадіпіка” (haṭha-yoga-pradīpikā), “Нарада-бгакті-сутри” (nārada-bhakti-sutrāṇi). Але слід також зважати на те, що коли назва є складним словом, утвореним зі слів, котрі самі вже є складними словами, тоді надлишок дефісів може, навпаки, завадити розумінню. Наприклад, назву aṣṭā-vakra-gītā краще писати з одним дефісом: “Аштавакра-гіта” (“Пісня Аштавакри”). Тут aṣṭā-vakra (“Зігнутий у вісім погібелів”) є ім’ям мудреця. Якщо ж написати “Аштавакра-гіта”, читач може подумати, нібито це якась вісімкова крива пісня.

Хоча англійською мовою назву подібних книг дуже часто пишуть окремими словами (наприклад, *Hatha Yoga Pradipika*), українське наслідування англійського написання породжувало б необхідність відмінювати кожне з окремих слів, наприклад: *прочитав “Гатху Йогу Прадіпіку”* (правильно — “Гатха-йога-прадіпіку”). Однак у написанні можна частково розкрити значення складного слова: *подальша міманса* (uttara-mīmāṃsā), “*Бгакті-сутри*” *Наради*.

Проте було б небажано розривати дефісом літери, видозмінені через своє сполучення внаслідок застосування санскритського закону милозвучності (правила *сандгі*). Зокрема, бажано писати “Бгагавадгіта”, а не “Бгагавад-гіта”, оскільки тут звук [d] утворився з *t* саме завдяки сполучення з *g*; писати *раджогуна* (rajoḡuṇa), а не *раджо-гуна*, оскільки тут звук [o] утворився з *as* теж через сполучення з *g* (можна написати також *гуна “раджас”*).

Ще один варіант написання може бути пов’язаний із застосуванням морфологічного принципу. Наприклад, якщо є бажання більш наочно виокремити компоненти тріади характеристик вищого буття “Вічність-Знання-Блаженство” (sat, cit, ānanda), можна написати *сам-чит-ананда* (без застосування правила *сандгі*), хоча фонетично більш правильним є написання одним словом: *саччідананда* (saccidānanda). Аналогічно назву однієї з упанішад можна написати як “Ішопанішад” (īśopaniṣad — тут звук [o] утворений злиттям звуків [a] і [u]) або як “Ішя-упанішада” (у цьому разі санскритський іменник жін. роду upaniṣad замінено його українською формою *упанішада*).

Дефіс вживається також як знак переносу. При переносі “не можна розривати сполучення букв *дж*, *дз*, які позначають один звук”⁷⁸. У санскритських словах одному звуку завжди відповідають не лише *дж*, а й *ау*, *ай* (дифтонги) та *кх*, *чх*, *тх*, *пх*, *джг*, *бг*, *дг* (придихові приголосні). Їх небажано розривати при переносі. Наприклад, не треба переносити “Магаб-гарата” (бо в санскриті *bh* — це одна фонема).

⁷⁸Український правопис (2019), Видавництво “Наукова думка”, Київ, § 63.2.

13. Лапки

“Назви художніх, наукових праць, творів мистецтва, документів, газет, журналів тощо беремо в лапки”⁷⁹. В англійській мові назви творів літератури виділяються не лапками, а курсивом, тому нерідко українською мовою назви творів санскритської літератури теж пишуть без лапок. Але якщо ми беремо в лапки, наприклад, назву епічної поеми “Іліада”, то треба брати в лапки й назву епосу “Магабгарата”. Щоправда, “з великої букви без лапок пишемо назви культових книг: *Біблія, Святе Письмо, Євангеліє, Старий Завіт, Новий Завіт, Тора, Псалтир, Коран*”⁸⁰. До цього переліку можна додати *Веди* як загальну назву священних книг індуїзму. Але писати без лапок назви великої кількості складників ведійського канону (самгіт, брагман, араньяк, упанішад) було б невиправдано. Тому вважаємо, що слід писати, наприклад, “Ригведа” (ṛgveda), “Шятапатха-брагмана” (śatapatha-brāhmaṇa), “Айтарея-араньяка” (aitareyāraṇyaka), “Тайттірія-упанішада” (taittirīyaupaniṣad) тощо.

ПЕРЕХІД ВІД ТРАНСЛІТЕРАЦІЇ ЛАТИНИЦЕЮ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ТРАНСКРИПЦІЇ (транслітерація латинкою, приклад | українська транскрипція, приклад)

Таблиця 2. ГОЛОСНІ

i після ṣ parikṣit	ṛ / ṝ kṛṣṇa	ḷ / ḹ kḷpti
<i>и</i> / Парік <u>ш</u> ит	<i>ри</i> Кри <u>ш</u> на	<i>ли</i> <u>к</u> л <u>п</u> ті

а/ā, ai, au е, і/ī, о, u/ū

після y (ya/yā, yai, yau, ye, yi/yī, yo, yu/yū)	
на початку слова й після голосного yama, māyā, yauvana, dayita, yodha, yukta	<i>я, яй, яу, є, і, йо, ю</i> Яма, мая, яувана, даїта, йодга, юкта
після d/d̄, l, n/n̄/n̄* , s, t/t̄ tāḍya, śalya, manu, vijñya, puṇya, udyoga	<i>ья, ьяй, ьяу, ьє, ьі, ьйо, ью</i> тадья, шяльья, манью, виджнья, пунья, удьяога
з y , що їм передусе kṣayya, nyayya	<i>йя, йяй, йяу, йє, йі, ййо, йю</i> кшайя, ньяйя
після інших приголосних vyakta, jyeṣṭha, jyoti, acyuta	<i>'я, 'яй, 'яу, 'є, 'і, 'йо, 'ю</i> в'якта, дж'єштха, джйоті, ач'юта

* В одному слові не буває сусідства *n̄* з *y*.

після ñ або ś							
a / ā	ai	au	e	i / ī	o		u / ū
prajña	śailya	śaunaka	jñeya	śiṣya	yajñopavīta, śoka		śuci
<i>я</i> праджня	<i>яй</i> шяйлья	<i>яу</i> шяунака	<i>є</i> джнєя	<i>і</i> шіш'я	(нь)о яджньо- павіта	(ш)о шока	<i>ю</i> шючі

⁷⁹ Ibid. § 55.3.

⁸⁰ Ibid. § 53.4.

у решті випадків						
a / ā ātman	ai dvaita	au gaṛa	e eka	i / ī ādi	o loka	u / ū muni
<i>a</i> атман	<i>ай</i> двайта	<i>ау</i> гаура	<i>e</i> ека	<i>i</i> аді	<i>o</i> лока	<i>у</i> муні

Таблиця 3. ПРИГОЛОСНІ

глухі		дзвінкі				
k kaṛila	kh khaga	g gaṇeśa	gh aghora	ṅ gaṅgā		h (окрім диграфів gh, ch, kh, ph, th/th) aḥam
<i>к</i> капіла	<i>кх</i> кхага	<i>г</i> Ганешя	<i>г</i> агора	<i>н</i> Ганга		<i>г</i> агам
c citra	ch chāyā	j jaimini	jh jhaṅgā	ñ у решті випадків rañsa	ya/yā, yu/yū, ye, yi/yī yama	ś śukra
<i>ч</i> чітра	<i>чх</i> чхая	<i>дж</i> Джайміні	<i>джг</i> джгара	<i>ня, ню, нс, ні</i> яджня	<i>я, ю, є, ї</i> яма	<i>ш</i> шюкра
ṭ ṭikā	ṭh ṭhakkura	ḍ aḍa	ḍh ḍhāmarā	ṇ praṇa	r ārdra	ṣ uṣā
<i>т</i> тіка	<i>тх</i> тхаккура	<i>ḍ</i> анда	<i>ḍг</i> дгамара	<i>н</i> праṇа	<i>р</i> ардра	<i>ш</i> уша
t revatī	th tithi	d dāyaka	dh dharma	n nalini	l līlā	s sūrya
<i>т</i> реваті	<i>тх</i> тітхі	<i>ḍ</i> даяка	<i>ḍг</i> дгарма	<i>н</i> наліні	<i>л</i> ліла	<i>с</i> сур'я
p pūrva	ph kaṛpha	b balin	bh prabhā	m mūla	v viṣṇu	ḥ duḥkha
<i>п</i> пурва	<i>пх</i> капха	<i>б</i> балін	<i>бг</i> прабга	<i>м</i> мула	<i>в</i> Вішну	<i>х</i> духкха

Носовий **m̐** передається як *м* 1) якщо є останньою літерою в слові (*Аум/aum̐, Ом/om̐, Клім/klīm̐, Гам/gaṃ* тощо), 2) якщо є останньою літерою частини складного слова, незалежно від того, написано воно з дефісом чи без нього (*агамкара/aḥam-kāra, омкара/om-kāra, кім-сакхі/kiṃ-sakhi, нактам-чара/nakṭam-cara; сваям-трага/svayaṃ-grāha, евам-таркін/evaṃ-tarkin; евам-даршін/evaṃ-darśin* тощо); винятки — *Парантана* (paraṃ-tara), *Дгананджая* (dhaṃ-jaya), *Пуранджая* (puraṃ-jaya), *кіннара* (kiṃ-nara), 3) якщо **m̐** утворився з кінцевого **m** префікса перед *p, ph, b, bh, t, v, h* (*сампанна/saṃpanna, самбадга/saṃbādha, самбгава/saṃbhava, самманна/saṃmana, самвада/saṃvāda, самгіта/saṃhita, самгара/saṃhāra* тощо).

Якщо *m* утворився з кінцевого *m* префікса перед *c*, *ch*, *j*, *jh*, *y*, його передаємо як *нь* (*сань-чїта/saṃcīta*, *саньчхїда/saṃchidā*, *саньджїва/saṃjīva*, *саньяма/saṃyama*, *саньйога/saṃyoga*). Виняток: *Санджая* (*saṃjaya/saṃjaya*).

У решті випадків *m* передається як *н*, наприклад: *сансара* (*saṃsāra*), *санскрит* (*samskr̥ta*), *санкалпа* (*saṃkalpa*), *санрага* (*saṃrāga*), *сандгі* (*saṃdhi*) *сїнга* (*siṃha*), *ганса* (*haṃsa*), “Гаріванша” (*harivaṃśa*), *канса* (*kaṃsa*), *міманса* (*mīmāṃsā*). Винятки: *агімса* (*ahimsā*), *пумс* (*puṃs*), *самраджд* (*saṃrāj*).

* * *

Хоча від оприлюднення упорядкованої системи української транскрипції санскритських термінів і власних назв, що пропонується нами, минуло вісім років⁸¹, стан уніфікації написання запозичень із санскриту досі далекий від бажаного. Багато авторів не знають про запропоновану систему транскрипції або не спромоглися з нею ознайомитися. У першому випадку проблема може вирішитися завдяки інформуванню зацікавлених осіб наявними засобами⁸² (переважно — через соціальні мережі та інші інтернет-ресурси), а для другого рішення вже є у вигляді комп’ютерного конвертора “Транслітерація → практична транскрипція”⁸³. Також розпочато укладання словничка запозичень з індійських мов⁸⁴.

У пропорованих правилах транскрипції обґрунтовані нововведення поєднуються з розумним консерватизмом. Хоча всі запропоновані варіанти написання вже більш чи менш широко застосовуються (чи застосовувалися) на практиці, деякі автори частково не дотримуються запропонованої системи через принципову незгоду з її окремими положеннями. Так, яблуками розбрату залишаються передача *h* і *gh* як *z*, послідовне вживання літери *r* для передачі *g*, ігнорування правила “дев’ятки”, передача *śa*, *śe*, *śi*, *śu* як *шя*, *ше*, *ші*, *шю*. Переконливих аргументів для відмови від цих пунктів ми наразі не чули, тому по змозі намагаємося переконати своїх опонентів, а при неуспіху нас розрає погляд на альтернативну транскрипцію як на нормальний вияв варіативності, про яку в низці випадків сказано в новому “Українському правописі”.

⁸¹ Бурба, Д. В. (2018) “Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові”, *Східний світ*, № 1 (98), с. 104–122. doi: 10.15407/orientw2018.01.104.

⁸² Сподіваємось, що помітну роль в цьому відіграє проведена конференція і її матеріали, оприлюднені у вигляді колективної монографії.

⁸³ Конвертор “Транслітерація → практична транскрипція”, режим доступу: <https://indology.ho.ua/converter-t.html>.

⁸⁴ Словничок запозичень з індійських мов, режим доступу: <https://indology.ho.ua/books/glossary.pdf>.